Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü

Engin Yılmaz

PEGEM AKADEMİ

3. Baskı

Prof. Dr. Engin YILMAZ

TEMEL DİL BİLGİSİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

ISBN 978-605-364-695-2

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2025, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 2000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Mart 2014, Ankara
3. Baskı: Eylül 2025, Ankara

Yayın-Proje: Selcan Durmuş
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sayfa Basım Sanayi Ticaret Ltd. Şti.
İvedik OSB Matbaacılar Sit. 1514. Cad. No: 23-25
Yenimahalle/ANKARA

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 77079

İletişim

Pegem Akademi: Shira Ticaret Merkezi
Macun Mahallesi 204 Cad. No: 141/33, Yenimahalle/Ankara
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: yayinevi@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

YAZAR HAKKINDA

21.06.1971 tarihinde Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İspir'de tamamladı. 1988 yılında girdiği Üniversite Yerleştirme Sınavı'nda Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nü kazandı. Bu bölümden 1992 yılında "İYİ" dereceyle mezun oldu. 1992 yılında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açtığı yüksek lisans sınavında birinci olarak, Türk Dili Bilim Dalı'na kayıt yaptırdı. Aynı yıl İstanbul'da "Türk dili ve edebiyatı öğretmeni" olarak göreve başladı. 1995 yılında, Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu yönetiminde hazırladığı "*Gazâvât-nâmeler ve Niyazî'nin Gazâvât-ı Nebîsi*" adlı tezle, Türk dili alanında "bilim uzmanı" oldu. 1995 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açtığı doktora sınavında başarılı olarak Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'na kayıt yaptırdı. 1998 yılında Prof. Dr. Osman Nedim Tuna ve Yrd. Doç. Dr. Kenan Acar (Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'nın rahatsızlığından sonra) yönetiminde hazırladığı "*Acâ'ibü'l-Mahlukât Tercümesi* (Metin-Dil İncelemesi-Çözümlemeli Dizin)" adlı tezle "bilim doktoru" oldu.

2004-2006 yılları arasında T.C. Başbakanlık TİKA tarafından Bosna-Hersek'te Tuzla Üniversitesi'nde "misafir öğretim üyesi" olarak görevlendirildi. 2005 yılında yeni Türk dili alanında "doçent" olmaya hak kazandı. 2011 yılında Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne "profesör" olarak atandı. 2012-2013 öğretim yılında University of Pennsylvania'nın (UPENN) davetlisi olarak ABD'de araştırmalar yaptı. AB, TİKA, TÜBİTAK, YTB, YÖK, PIAC destekli projeler/konferanslar/paneller kapsamında çeşitli ülkelerde araştırmalar yaptı: Belçika (2008), Romanya (2008), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (2009, 2010), İsveç (2009), Azerbaycan (2010), Gürcistan (2010), İspanya (2011), Bulgaristan (2011), Yunanistan (2011), Makedonya (2011), Kosova (2010, 2011), Hollanda (2011), Almanya (2013), Meksika (2013).

Dr. Yılmaz'ın; **Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları** (Değişim Yay., İstanbul, 2004); **Dedem Korkut'un Hikâyeleri** (Metropol Yay., İstanbul, 2005); **Sait Faik'in Sakarya'sı** (Değişim Yay., 2. baskı, İstanbul, 2006); **Türk Edebiyatında Sakarya** (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Yay., Sakarya, 2006); **Uygulamalı Metin Bilgisi** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2010);**Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (Pegem Akademi Yay., 2. baskı, Ankara, 2011); **Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Üzerine Çalışmalar** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2012) -Dr. Mehmet Gedizli, Erdal Özcan ve Yonca Koçmar ile birlikte- ve **Edebiyat, Edebiyattan Fazlasıdır** (Pegem Akademi Yay., Ankara, 2013) adlı kitapları vardır. Ulusal ve uluslararası nitelikli dergilerde çok sayıda inceleme yazısı bulunan Dr. Yılmaz, hâlen Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir.

ÖN SÖZ

Doktora derslerini aldığım yıllarda, saygıdeğer hocam rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'dan sıkça duyduğum bir soru zihnime yerleşmiştir: "Peki bu konuda sen ne diyorsun, ne düşünüyorsun?". Herhangi bir bilim dalında araştırma yapabilmek, nitelikli bir bilim insanı olabilmek için, öncelikle o alanın üst dilini iyi bilmenin gerekliliğini, hocam yıllar önce veciz bir şekilde ifade etmişti. Bir alanın terim ve kavramlarını iyi bilmek güvenilir/geçerli bilgiyi üretmek/yaymak için bir gereklilik olduğu kadar, ana dilinin terimleştirme ve kavramsallaştırma imkânlarından yararlanarak onun nitelikli ve işlevsel bir bilim dili hâline gelmesine katkıda bulunmak açısından da önemli bir sorumluluktur. İşte böyle bir sözlük yazmaya daha o zamanlar karar vermiştim. Kitapta belirlenen terimlerle ilgili benim ne dediğimi, ne düşündüğümü ortaya koyarak şimdi hayatta olmayan aziz hocama geç de olsa cevap verebilmenin buruk mutluluğunu yaşadığımı itiraf etmeliyim.

Elinizdeki kitabın hazırlanmasındaki temel amaç; dil bilgisi ile ilgili temel terimleri sözlük bilimi ilke ve yöntemleri ışığında, sözlüksel bir tanımın gerektirdiği sınırlılıklar çerçevesinde tanımlayarak tanıklar verip, konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Elbette ki, her terimi kusursuz tanımladığım söylenemez. Ancak, ilgili terimleri düşünmeye çok önceden başladığımı da belirtmem gerekir. Bir terimi, ya daha önce bir kitabımda (özellikle *Türkiye Türkçesinde Niteleme Sıfatları*, *Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Uygulamalı Metin Bilgisi*), ya bir makalemde, ya bir bildirimde irdelemeye, anlamaya, tartışmaya başlamışımdır. İşte bu süreçte edindiğim, bilgi, birikim ve kazanımları terim sözlüğü sınırlılığında akademik bir yayıma dönüştürmeyi uygun buldum.

Kitabın hazırlanması aşamasında Türkiye'deki araştırmalarımın yanında, 2012-2013 öğretim yılında misafir araştırmacı (visiting scholar) olarak çalıştığım UPENN'in (University of Pennsylvania) geniş kütüphane imkânlarından da yararlandım. Madde başı ögeleri

belirleme aşamasında; hem Türkiye'de yapılan başlıca dil bilgisi, dil bilimi terim sözlüklerini, hem de ABD'de yapılan genel veya özel kapsamlı dil bilimi terim sözlüklerini (*Glossary*…, *Dictionary*…, *Handbook of*…, *Key Terms*…, *Key Ideas*…, *Concise Encyclopedia*… ve *Encyclopedia*…ile başlayan) taradım. Sonuç olarak, bugün için geçerli olduğunu düşündüğüm toplam **177** (yüz yetmiş yedi) terimi madde başı öge olarak seçtim. Madde başı öge olarak belirlediğim terimleri, ayırıcı özellikleri bağlamında ayrıntılı olarak tanımlayıp örnekler verdim. İlgili terimleri tanımlarken daha önce söylenenleri aktarmaktan ziyade, kendi tanımlamalarıma yer verdim. Az da olsa, sözlükte bir kurama, bir yönteme ait özel bir terim varsa, ilgili terimin ait olduğu bağlamı belirterek genel bilgi vermeyi tercih ettim. Örnek verme aşamasında, öncelikli olarak Türkçeden tanıklar gösterdim. İngilizce ve diğer dillere ait örnekler için ABD'deki literatürden geniş ölçüde yararlandım. Örneklerin karşılaştırmalı olmasının konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanısındayım.

Hiç şüphesiz ki, bu yayından sonra da terimler üzerine düşünmeye, onları irdelemeye devam edeceğim. Kitabın yeni baskısında, gerekli güncellemeleri ve düzeltileri yapmayı bilimsel açıdan kaçınılmaz bir sorumluluk olarak görüyorum. Ayrıca, maddelerle ilgili her türlü geri bildirimin tarafıma iletilmesi hâlinde de, değerlendireceğimi belirtmek isterim.

Çalışmanın; ilgili bölüm uzmanlarına, lisansüstü araştırma yapan bilim insanlarına, öğretmenlere ve öğrencilere yararlı olmasını diliyorum. Kitabın yayınlanması sürecinde gösterdiği destekten dolayı Servet Sarıkaya'ya ve Pegem Akademi'nin değerli çalışanlarına teşekkür ederim.

Prof. Dr. Engin YILMAZ

Philadelphia, 2014

TANIMI YAPILAN TERİMLER

ad

adlandırma

ad bilimi

ağız

aktiflik-pasiflik karşıtlığı

alfabe

alıntılama

ana dil

ana dili

anlam

anlamsal değişme

anlam bilimi

anlam birimi

anlam birimcik

anlaşılabilirlik

argo

art zamanlı

atalar sözü

ayırıcı özellik

aykırılaşma

azınlık dili

bağımlı biçim birim-bağımsız biçim birim

bağlaç

bağlam

bağlamlama

bağlamlama yetisi

bakış açısı

belirlenim

belirten

belir(ti)lilik-belir(ti)sizlik karşıtlığı

benzeşme

biçim bilgisi

biçim birim

biçim birimsel karşıtlık

bireysel dil

boğumlanma

cinsiyet

cümle

cümle dışı unsur

çatı

çekim

çok anlamlı

çok anlamlılık

çok dillilik

değer

derin yapı-yüzey yapı karşıtlığı

derlem

derlem dil bilimi

deyim

deyim aktarması

dil

dil ailesi

dil bilgisi

dil bozuklukları

dil edinimi

dil grubu

dil bilgisel kategori

dil bilimi

dil planlaması

dizim bilgisi

doğal dil

dönüşlülük

düz anlam (birincil anlam)

edat

edim bilim

eksilti

eleştirel söylem çözümlemesi

en az çaba ilkesi

en üstünlük derecesi

eskicilik

eş anlamlılık

eş seslilik

eş zamanlı

evrensel dil bilgisi

fiil

filoloji

geçişlilik-geçişsizlik karşıtlığı

genel dil bilimi

göçüşme

gönderim

görünüş

gösterge

gösterge bilimi

hâl

halk etimolojisi

hayvan haberleşmesi

hece

hece yutulması

iki dillilik

ikileme

ikizleme

ikili çatı

iletişim

işlev

işteşlik

jargon

karma dil

karşılaştırmalı anlam

kılınış

kısaltmalı ad

kısmalı ad

kısmalı birleşik ad

kip

kiplik

koşaç

kök

köken bilimi

lehçe

lehçe bilimi

mastar

metin

metinler arasılık

metin dil bilimi

nesne

niteleme

nitelik

okul sözlüğü

okunabilirlik

olumsuzluk

ölçünlü dil

örnekseme

örtmece

ötümlü ses

ötümsüz ses

özel ad

özellik

özne

pekiştirme

ruh dil bilimi

salt anlam

sayı

ses

ses bilimi

ses birimi

ses organları

sıfat

sıfır yapı

soru

soru cümlesi

sorulama

söylem

söylem çözümlemesi

sözce

söz eylem

sözcük

sözcük bilimi

sözcük sınıfı

sözcük türü

sözcük sırası

sözcük yapımı

söz dizimi

söz varlığı

sözlük

sözlük bilimi

sözlük birimi

sözlüksel alan

sözlüksel tanım

şive

tarihsel dil bilimi

tek dillilik

terim

tını

ton

tonlama

toplum dil bilimi

tür değiştirme

türetim

uluslararası fonetik alfabesi

uygulamalı dil bilimi

ünlem

ünlü

ünlü kayması

ünsüz

üslup bilimi

üst dil

üst dil işlevi

üstünlük derecesi

vurgu

yalıtılmış dil

yan anlam

yansıma sözcük

yapay dil

yarı ünlü

yüklem

zamir

zarf

İÇİNDEKİLER

Yazar Hakkında.....iii
Ön Söz.....v
Tanımı Yapılan Terimler.....vii
A.....1
B.....12
C.....25
Ç.....27
D.....30
E.....42
F.....48
G.....50
H.....54
İ.....57
J.....60
K.....61
L.....66
M.....67
N.....71
O.....73
Ö.....75
P.....80
R.....81
S.....82
Ş.....100
T.....101
U.....106
Ü.....107
V.....111
Y.....112
Z.....115
İngilizce Dizin.....116
Kaynaklar.....125

TEMEL DİL BİLGİSİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

A

ad (İng. noun) Adlandırma işlemiyle zihnimizdeki kavram ve tasarımların rastlantısal olarak ve toplumsal bir uzlaşma sonucunda oluşturulan dil bilgisel karşılıklarına denir. Ad; dil dışı bağlamdaki tasarım ve kavramların dil içi bağlamdaki yansıması, karşılığıdır. Ad; zihnimizdeki tasarım ve kavramların uzlaşmaya dayalı olarak -genellikle- tasnife açık, anlam derinliğine elverişli, ayrıntılandırılabilen, içeriksel kodlama yapılabilen dil birimleridir.

adlandırma (İng. naming) Dil dışı bağlamdaki somut veya soyut ögeler, zihinsel bir sürece tabi tutularak kavram ve tasarım halini alırlar. Sonraki aşamada ise, bu kavram ve tasarımlar genellikle rastlantısal (veya anlamsal bağlarının zayıflamış ya da büsbütün unutulmuş olarak) ve toplumsal bir uzlaşma sonucunda, o dildeki karakteristiklere uygun sözcük, sözcük öbeği, deyim, kalıp söz vb. biçiminde ortak bir karşılık bulunur. Bulunan bu ortak karşılık; kavram ve tasarımları tek tek karşılama ve bunları bellekte tutma gibi bir yükümlülükten kurtararak, büyük bir iletişimsel kolaylık sağlar. İşte adlandırma, bu ikinci aşamada oluşturulan/yaratılan kavram ve tasarımların dil dışı bağlamdan dil içi bağlama aktarılması aşamasıdır. Kısacası, adlandırma, zihnimizde oluşturduğumuz/yarattığımız tasarım ve kavramların dildeki, yansıması, karşılık bulması olayına

denir. Tarihsel sözlükler, köken bilgisi sözlükleri vb. kaynaklar; kavramları ve tasarımları temsil eden sözcüklerin, sözcük öbeklerinin, deyimlerin, kalıp sözlerin vb. ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandıklarını, yerli mi yabancı mı olduklarını, yapısal oluşumlarındaki bağlantılarını vb. bilgileri içermeleri adlandırmadaki gerekçeyi, neden bağlantısını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Dil, insan ve toplumu etkilediği gibi insan da kullandığı dili etkiler ve zaman zaman farklı boyutlarda müdahalelerde bulunur. Fransızcadan alıntılanan kanser (<*cancer*) tedavisi henüz bulunamadığı için kendisinden korkulan, kaçınılan olumsuz duygu değerine sahip bir kavramdır. Bu hastalık için, Türkçede *incitmebeni*, *dokunmabana* gibi birleşiklerle yeniden adlandırma girişimi de söz konusudur. Bu kullanımların sıklık ve yaygınlığı arttıkça belki de bu hastalık için gelecekte *incitmebeni*, *dokunmabana* karşılıkları daha baskın olabilecektir. Adlandırmaya başlıca şu durumlarda başvurulur:

i) İletişimsel kolaylıkla birlikte işbirliğini sağlamak,

ii) İletişim ortamında bulunmayan/olmayan bir şeyi anmak,

iii) Dil ekonomisi yaparak aynı göstergenin içindeki anlam birimcikleri her defasında söylemekten kaçınmak,

iv) Kategorizasyon/ihtisaslaşma için gerekli kavramları üretmek: doktor/hekim için (uzman doktor, aile doktoru, diş doktoru, ruh doktoru; düz hekim, başhekim, hekimbaşı vb.),

v) Soyut durumları tanımlamak: kalabalık için (insan seli, izdiham, ana baba günü, iğne atsan yere düşmemek, kıyamet gibi/kıyamet kadar, kum gibi vb.)

ad bilimi (İng. onomasiology) Dil biliminin, adları özellikle de kişi ve yer adlarını inceleyen; onların kökenlerini, tarihî gelişimini, kişi ve yerlere yönelik ad verme yöntemlerini, dil ve kültür bağlamında açıklamaya çalışan, halkbilimi, insanbilimi, toplumbilimi, vb. diğer disiplinlerin ilke, veri ve yöntemlerinden de yararlanan dalına